

Faiq Ələkbərli
AMEA Fəlsəfə
Institutunun
aparıcı elmi işçisi,
dosent, fəlsəfə üzrə
fəlsəfə doktoru

VI Yazı

Milli ideoloq M.Ə.Rəsulzadənin fikrincə, belə bir ittifaqın varlığının Qafqazdakı Türk ünsürünə xələl gətirə bilərmə sualına, azərbaycanlı mütəfəkkirlərin cavabı budur: "Ekonomi baxımından qüvvətli, kültür baxımından qüdrətli olan Azərbaycan böylə bir kombinezonda öz önəmini itirmək riskinə heç bir zaman məruz deyildir. Əksinə, Qafqaz millətləri ailəsində Türk ünsürünə özünə layiq bir rol oynamaq müqəddərdir".1 O, inanırdı ki, Qafqaz Birliyi məsələsində Türkiyə Sovet Rusiyasından fərqli olaraq imperalist yol tutmamışdır. Artıq böyük Atatürkün sayəsində, Türkiyə demokratik bir xətt seçmiş və onu davam etdirməkdədir. Onun fikrincə, Türkiyənin bu xətti isə Qafqaz Birliyini nəinki inkar edir, əksinə onun yaranmasının tərəfdarıdır: "Türkiyə Cümhuriyyətinin müqəddəratını idarə edənlər hər firsətdə bugünkü milli hüduqlar xaricində heç bir əməl daşmadıqlarını israr və önəmle elan etməkdədirlər. Patriotizm mənasında anlaşılan Türk milliyətçiliyi ilə, Qafqazya Konfederasiyon fikri arasında qətiyyətlə bir təzad yoxdur".2 O yazırdı ki, Azərbaycan Türk mütəfəkkirləri, dövlət adamları Qafqaz Birliyi ideyasını 1918-1920-ci illərdə irəliləyərək müdafiə etdikləri kimi, bu gün də onun arxasında dayanırlar: "1918-ci ildə bu məsələ nə qədər aktual idisə, bu gün də o qədər önəmli və aktualdır. Otuz iki ildən bəri davam edən müstəqil fəlakət otuz dörd il əvvəl duyulan bu zərərin ikinə qüvvətini şübhəsiz daha ziyadə artırmışdır. Mühacirətdəki konfederasiyonçuluq hərəkatı da ancaq bu iddaiyə isbat edər".

O, böyük uzaqgörənliklə onu da əlavə edirdi ki, çürük əsaslara söykənən SSRİ dağılıqdan sonra qurultacaq Qafqazın alacağı siyasi idarə şəklində haqqında indidən qərara gəlmənin həyatı önəmi vardı: "Gələcək Qafqaz rejimi haqqında indidən dəqiq bir fikir və qənaət birliyi təmin etməlidir. Bu təmin edilmədən Qafqaz millətlərinin ən az qüvvət və fədakarlıq sərfiylə ən çox hüriyyət və istiqlal imkanlarına qovuşmaq imkansızdır. Buna məhəl buraxmayacaq biricik tədbir isə, Qafqaz Konfederasiyası ideyasının bütün əlaqədarlarca indidən ciddiyyət və önəmlə ələ alınmasıdır".4 Beləliklə, o, təklif edirdi ki, "Qafqaz Mərkəzi" yaradılsın və SSRİ imperiyasına qarşı mübarizə Birləşmiş Konfederativ Qafqazıya formulesində davam etdirilsin.

Milli öndər M.Ə.Rəsulzadənin sosial-fəlsəfi görüşlərində sosial-demokratizm və onun marksizm-

leninizm təzahürünün tənqidi, kommunist və faşist rejimlərinə qarşı qoyduğu milli təsanüd – milli həmrəylik təlimi xüsusi yer tutur. 1903-cü ildə Uzaq Şərqdə çar Rusiyasına qarşı müharibəyə başlayan Yaponiyanın əldə etdiyi qələbələr nəticəsində imperiya daxilindəki hüriyyətçilər, inqilabçılar hərəkatə gələrək, Çarlıqdan narazı olan xalq kütlələrini inqilablaşdırmağa başlamışdılar. Bu prosesdə çar Rusiyasında gizli şəkildə fəaliyyət göstərən sosial-demokratlar çox fəal rol oynayırdılar. 1903-cü ildə tarixi materializm ideologiyası daşıyan Rusiya Sosial-Demokrat Fəhlə Partiyasının (RSDFP) 2-ci qurultayında bu təşkilat Lenin başda olmaqla, inqilabı

millətlərin oxuduğu "rus-tatar" li-seylərində və başqa orta məktəblərdə Türk şagirdlərindən ibarət gizli yaratdığı sosial-demokrat əqidəli "Türk gənc inqilabçılar dərneyi"nin fəaliyyət istiqamətlərini, yaranma səbəblərini şərh edərək yazırdı: "Çarlığa qarşı mücadilə edən siyasi zümrə və siniflər çarlığı təşkil edən millətlər, zümrələr və siniflər qədər hər cür

daşıyan sosial-demokrat (qısaca esdə) zümrələrinə ayrılırdılar."

Rəsulzadə yazırdı ki, Bakıda fəaliyyət göstərən bolşeviklər və menşeviklər belə bir şəraitdə "Türk-müsəlman gənc inqilabçılar dərneyi"ni öz tərəfinə çəkməyə çalışırdılar. Həmin dövrdə də RSDFP-nin Qafqazdakı bolşevik fraksiyası Tiflisə nisbətən Bakıda daha qüvvətli olub, həmin fraksi-

rə başlayan "Təkamül" qəzetinin başında görürük. Inqilabçı, millət-sevər gəncliyin fikirlərinə tərçüman olan bu qəzet proqram məqaləsində "Millətlərin, qövmlərin, heyətlərin siniflərin və şəxslərin hüquq və ixtiyarında azad və bərabər olmalarını", hər növ təcavüzden qorunmalarını müdafiə edən gənc və inqilabçı mütəfəkkir Rəsulzadə bu tezi həyatı bo-

Bu məqalə Azərbaycan Cümhuriyyətinin qurucusu, ilk cümhurbaşkanı, milli ideoloq Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin anadan olmasının 140 illik yubileyinə ithaf olunur.

Məhəmməd Əmin Rəsulzadə və Azərbaycan cümhuriyyəti

dərhal həyata keçirmək istəyən çoxluğa (bolşeviklərə) və Martov başda olmaqla, inqilaba zərurət yarananda onu həyata keçirmək istəyən azlıqda qalanlara (menşeviklərə) parçalanmışdı. Menşeviklər çarlığı siyasi yolla devirmək yolunu tutduqları üçün, əvvəlcə sosial bünövrəni kapitalizm şərtləri altında təkamüllə gələcəkdəki, bu məqsədlə burjuva sinfinin liberal və radikal zümrələriylə əməkdaşlıq etməyi və daha sonra zamanı gələndə kapitalizmin yerinə cümhuriyyət idarəsini qoyub sosializm prinsiplərini sosial quruluşa gətirilməyi nəzərdə tuturdular. Bolşeviklər isə burjuva sinfinin əməkdaşlığının əleyhinə olmaqla yanaşı, çarlığın sadəcə siyasi rejimini deyil, iqtisadi sistemini də aradan qaldırmaq mövcud imperiya dövlətini tamamilə dağıtmaq və yalnız proletariyatın diktaturasını qurmaq istəyirdilər.

Rus-Yapon müharibəsi dövründə imperiyanın hər bir tərəfində hüriyyət, demokratik fikirlər yayılanlarla gizli təşkilatlar meydana çıxmışdır ki, bolşeviklər və menşeviklər onları özünə cəlb etmək istəyirdi. Belə qurumlardan biri də gənc M.Ə. Rəsulzadənin başçılığıyla proqramında qismən milli-dini xüsusiyyətləri, əsasən isə sosial-demokratizmi daşıyan "Türk-Müsəlman gənc inqilabçılar dərneyi" olub.5 Rəsulzadə 1902-1904-cü illərdə Bakıda müxtəlif

rəng və ahəng daşıyan bir çox partiyalara ayrılmışdılar. Fəqət bütün müxalifət və ixtilal partiyası və qruplarını müştəq bir bölünmə xətti ilə iki cəbhəyə ayırmaq qabili. Bunlardan bir qismi Rusiyada parlamentli bir idarə təsisini kəfayətlənir, mütləq çarlıq rejimi yerinə məşrutə bir krallıq qurmaq istəyirdi. Bunlar liberal-burjuva partiyaları idi. Radikal-demok-

yaya da, sonralar uzun illər Sovetlər Birliyinin başçısı olmuş İ.V.Stalin rəhbərlik edirmiş. Stalinlə ilk dəfə əmis oğlu Məhəmməd Əli Rəsulzadənin vasitəsilə Balaxanıdakı neft ocaqları məhəlləsində bir fabrikanın işçilərinə məxsus evlərin birində tanış olan Rəsulzadə yazırdı ki, Bakının da içində olduğu bolşevik və menşevik mühitində "Təkamül" qəzetinin redaktoru kimi "milli müxalifət" (Türk inqilabçılığının) adından orada bulunub.7 Ancaq Rəsulzadə hiss edirdi ki, onlarla birgə əməkdaşlıq etmək istəyən Stalinlə yolları axıra qədər bir olmaya bilər. Bunu, Məhəmmədəli Rəsulzadə yazırdı ki, Rəsulzadə "çarizmə qarşı mübarizədə inqilabçı sosializmi ən sadıq olmasa da, ən münasib bir müttəfiq, bir ortağ gördüyündən",9 sosial-demokrat kimi bəlli dövrdə onlarla çarizmə qarşı mübarizədə birgə fəaliyyət göstərmişdir. Məhz bu amillərə əsaslanan fəlsəfə tarixçisi Müstəqil Ağayevə görə də, ilk dövrlərdə Rəsulzadənin sosial-demokratizmə bağlılığında bu təlimin bir çox prinsiplərinin digər təlimlərə nisbətə üstünlüyü ilə bağlı olmuşdur.

Rəsulzadənin sosial-demokrat baxışlarının təşəkkülü Bakı (1903-1908) və Tehrandakı

yunca işlədəcək: "İnsanlara hüriyyət, millətlərə istiqlal!" şəklində ifadə etdiyi milli məfkurə halına gətirəcəkdir".

Rəsulzadə "İnsanlara hüriyyət, millətlərə istiqlal!" şüarının mahiyyətində fərdin azadlığı, əmək-çalışma azadlığı və millətlərin azadlığı kimi üç əsas prinsip təşkil etmişdir. M.B.Məmmədzaadə yazırdı: "Fərdin azadlığı, əmək və çalışma azadlığı və millətlərin azadlığı kimi üç ana ünsürdən ibarət olan bu Qərbi Avropa azadlıq ideyasının Şərq dünyasına yayılmasına və yerləşməsinə qarşı çətin bir cəhəlt səddi təşkil edən Rusiya imperatorluğu, inqilabçı həmlələrlə yıxıb ortadan qaldırmağın mümkün olacağına inanan Rəsulzadə "İnsanlara hüriyyət, millətlərə istiqlal" şüarı ilə milli Azərbaycan məfkurəsinin insanı, mədəni və ələmşüml mənasını da qısa bir şəkildə ifadə etmişdir".

Deməli, gənc Rəsulzadə sinfi mübarizə, sosial ədalət, ictimai bərabərlik məsələlərinin daşıyıcısı kimi sosial-demokratizmi doğru görmüş, bunu "İnsanlara hüriyyət, millətlərə istiqlal!" kimi formülə etmişdir. Bizcə, burada isə əvvəlcə "İnsanlara hüriyyət" prinsipi daha çox öndə olmuşdur. Məsələn, fəhlələrə sakkiz saatlıq iş gününü tələbi ilə çıxış edən Rəsulzadə 1906-cı ildə "Fəhlələr dair" başlıqlı silsilə məqalələrində bu-

Bu prosesdə çar Rusiyasında gizli şəkildə fəaliyyət göstərən sosial-demokratlar çox fəal rol oynayırdılar. 1903-cü ildə tarixi materializm ideologiyası daşıyan Rusiya Sosial-Demokrat Fəhlə Partiyasının (RSDFP) 2-ci qurultayında bu təşkilat Lenin başda olmaqla, inqilabı dərhal həyata keçirmək istəyən çoxluğa (bolşeviklərə) və Martov başda olmaqla, inqilaba zərurət yarananda onu həyata keçirmək istəyən azlıqda qalanlara (menşeviklərə) parçalanmışdı...

ratlarla sosialistlər ikinci qismi təşkil edirdilər. Bunlar çarlığın devrilməsini, yerində demokratik bir cümhuriyyət rejiminin qurulmasını tələb edirdilər. Eyni zamanda siyasi bir inqilabla kifayətlənməyən bu qrupa daxil olan sosialist partiyaları Avropa kapitalizmindən fərqli sosial bir reform proqramının təbii qəbulu gördülər. Sosialist partiyaları idealist-xalqçı ideologiyasında sosialist-devrimçilərlə (qısaca eser), tarixi materializm ideologiyası

(1909-1911) fəaliyyət dövrünə təsadüf edir. Bu zaman Rəsulzadə əsas diqqəti maariflənməyə, İslam dini ilə sosial-demokratizmin bir-birinə zidd olmamasına, imperiyanın müstəmləkəçilik siyasətinə, hökumətin müsəlmanlarla hüquqsuz vətəndaş kimi davranmasına, insanların hüriyyət və azadlıq probleminə, çar Rusiyasında, Osmanlıda, Qacarlarda və bütövlükdə dünyada kapitalizmə qarşı mübarizəyə yönəlmişdir: "Çox keçmədən onu, 1906-cı ildə nəş-

nun mahiyyətini, tarixini, fəhlələrin birləşməsi baxımından əhəmiyyətini, xam xəyal olmasını, mənafeyini, iqtisadi əhəmiyyətini, ailəyə təsirini izah etmişdir. 13 Rəsulzadə fəhlə, işçi üçün 8 saatlıq iş gününün müəyyənlaşmasını İslam diniylə də əsaslandırmağa çalışırdı. Ona görə yalnız şəriət deyil, heç bir qanun, əql, elm, kitab da fəhlələrin müəllimlərdən, ruhanilərdən və məmurlardan ixtiyarlarının az olmasına işarə etməyib və etməz.